

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ І ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глибинні трансформаційні процеси, що тривають в Україні з 90-х років минулого століття, охопили всі сфери функціонування соціуму. Не є винятком і релігійні чинники. За період незалежності у конфесійному середовищі нашої країни сталися не лише суттєві кількісні зміни, пов'язані з розширенням інституційної мережі релігійних об'єднань, але й відбувся істотний якісний поступ.

Суспільно-релігійні відносини включають у себе весь комплекс відносин з релігійними феноменами як інституалізованого порядку, так і на особистому рівні. До інституалізованих форм відносин першочергово належать державно-конфесійні, державно-церковні, міжконфесійні та міжцерковні відносини. *Саме вони справляють визначальний вплив на формування парадигми суспільно-релігійні відносин у цілому.*

Всі форми виявлення свободи совісті належать до особистого рівня і проявляються індивідуально в конкретних людях, залежно від усього комплексу їхніх знань, досвіду, соціальної страти тощо. В даній статті ми розглянемо лише деякі аспекти з зазначених відносин, оскільки весь комплекс суспільно-релігійних відносин є предметом окремого більш широкого дослідження.

В контексті європейської інтеграції сучасний період трансформації духовності українського народу вимагає вдумливого та ґрунтовного аналізу процесу повернення до релігійних цінностей, вивчення етноконфесійної специфіки релігії в Україні, усвідомлення і врахування релігійних чинників у національній стратегії цього розвитку. Етноконфесійна специфіка релігії стимулюється необхідністю потреб нації у власній релігійній структурі, суттєво допомагає самоусвідомленню нації як самоцінності й самодостатності, а відтак *є могутнім чинником розбудови власної національної Держави, як повноправного і рівноправного суб'єкта міжнародних відносин.*

Тому цілком закономірно, що в сучасних умовах функціонування Української держави, відновлення культурно-самобутніх традицій українського народу та зростання його історичної самосвідомості популярності набуває ідея творення національної Церкви, що, знову ж таки, є невіддільним елементом національної ідеї або рельєфніше це можна назвати *ідеєю національного поступу.* В її реалізації вбачається дієвий засіб врегулювання міжцерковних конфліктів, зменшення напруженості в релігійному середовищі, особливо поміж православними юрисдикціями, досягнення консолідації та єднання українського суспільства загалом.

У сучасній науковій літературі поняття «національна церква» і «національна релігія» хоча й набули значного поширення, однак не мають якогось уніфікованого смислового наповнення. Вони вирізняються досить різноманітним спектром змістовних значень. Звернемо увагу на деякі з них. В країнах, де традиційно вкорінені національні релігії (синтоїзм — в Японії, конфуціанство та даосизм — у Китаї, іудаїзм — в Ізраїлі, індуїзм та джайнізм — в Індії), церкви відповідної конфесійної приналежності також є національними.

Іноколи поняття «національна церква» і «національна релігія» вживають як синоніми домінуючих у тому чи іншому регіоні релігійних напрямів, що за тривалий період історичного розвитку адаптувалися до місцевої культури й стали в подальшому фундаментом її поступу (католицизм — в Італії, православ'я — в Болгарії, іслам — в Туреччині, Ірані, Саудівській Аравії тощо). З точки зору православної еkleзіології, національними називають переважну більшість помісних

*

Завідувач відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень, кандидат філософських наук, доцент.

православних церков. У політико-правовому аспекті вищенаведені концепти часто фігурують як аналоги найбільш прийнятної для певної нації духовної ідеології, яку конкретна держава залучає до арсеналу засобів розв'язання стратегічно важливих завдань. Власне на основі такого розуміння постав давній принцип: *окрема нація (в європейському розумінні як нація-держава) — окрема церква*.

В деяких країнах поняття «національна церква» абсорбує в себе й поняття «державна церква». До речі, таке розуміння живе й нині та навіть взяте “на озброєння” окремими сучасними популяризаторами ідеї фундації національних церковних структур в Україні. Але ось тут і постає проблемне питання: чи відповідає таке бачення перспектив розвитку релігійної ситуації в Україні політичним реаліям сьогодення та пріоритетним для українського суспільства демократичним стандартам Європи?

Розглядаючи взаємодію таких суб'єктів правовідносин як держава і церква, в контексті демократичних перетворень, які послідовно проводить Україна, бачимо необхідність проаналізувати діяльність відносно них такого “метасуб'єкта” як суспільство. Адже церква одночасно є його складовою частиною у відносинах з державою, але має свої особливі стосунки з іншими складовими елементами того ж суспільства.

Таким чином, *суспільна значущість церкви визначається* не лише її духовним чи “метакультурним” впливом, а й *активною політичною, соціальною та економічною діяльністю* як у процесі етногенезу, так і створення та розвитку держави¹.

Тому-то, відмовившись від тоталітарної моделі політичного устрою, Українська держава окреслила принципово нові пріоритети власного духовного розвою, не оминувши увагою й релігійне життя. Наскільки успішно й інтенсивно проходить релігійний ренесанс на національному ґрунті певною мірою свідчать як наукові дослідження, так і статистичні показники.

Оскільки релігія — явище соціальне, то це означає, що вона тісно вплетена в “тканину” суспільного організму. Її зв'язки із соціумом, зокрема, його різними підсистемами є не статичними, а динамічними, тобто такими, котрі постійно видозмінюються як в часовому, так і просторовому масштабі. Відтак характер суспільно-релігійних відносин обумовлюється багатьма факторами: культурно-історичними традиціями, внутрішньополітичними, економічними, соціальними трансформаціями у суспільстві, зовнішніми впливами тощо. Комплексне поєднання цих чинників, власне, й задає парадигму розвитку релігійстворчих процесів, які, в кожному окремо взятому випадкові вирізняються певною своєрідністю.

Особлива специфіка притаманна і тій системі *суспільно-релігійних відносин*, що утверджується в сучасній Україні. Серед властивих їй рис доречно виокремити наступні: деідеологізацію державної політики в царині релігійно-церковного життя; лібералізм нормативно-правової бази щодо свободи совісті і релігійних організацій; перманентну регіоналізацію конфесійного простору; кризовий стан православ'я в країні; визрівання симптомів клерикалізації суспільства. Взаємопереплітаючись, окреслені ознаки й характеристики надають доволі неоднозначного виміру релігійній ситуації в Україні. Поряд з позитивними зрушеннями мають місце й проблеми, котрі доведеться вирішувати в обов'язковому порядку в контексті просування нашої держави європейським шляхом.

Деідеологізація державної політики України в царині релігійно-церковного життя. Цей процес розпочався на початку 90-х років. Здобувши незалежність, Україна, як і більшість європейських постсоціалістичних країн, засвідчила свою рішучість розірвати з тоталітарним минулим і стати на шлях демократичного розвитку. У досить короткі терміни монополізм комуністичної ідеології, з характерним для неї зневажливим ставленням до усього релігійного, був замінений

¹ Див. докладніше: Здіорук С. І. Релігійні організації і виборча кампанія 2002 року в контексті національних інтересів України // Стратегічна панорама. – 2002. – № 2. – С. 100-104.

поміркованим підходом держави до релігії і церкви, в основу якого були покладені цінності, заохочувані світовими демократіями. Йдеться про гарантії рівності людей перед законом поза їх конфесійною належністю, свободи совісті і віросповідань, визначеність меж релігійної свободи тільки через посередництво закону, взаємоповагу між державними інституціями та релігійними об'єднаннями тощо.

Внаслідок відмови держави від ідеологічного тиску на конфесійне середовище країни останнє впродовж років самостійності України зуміло доволі динамізуватись. Постійно зростає кількість релігійних організацій, розширюється віросповідний спектр. Релігійність українців наближається до середньоєвропейських показників (45-50 відсотків). Церкви і релігійні об'єднання безпосередньо беруть участь у вирішенні соціальних проблем, у суспільно значимих акціях, розвивають і підтримують на високому рівні зв'язки з громадськими та державними структурами. Представлені деякі конфесійні інституції України й на міжнародній арені, докладаючи зусиль задля зміцнення авторитету нашої держави.

Тим не менше, за умов транзитного стану суспільства раптова хвиля релігійного піднесення, різке насичення релігійного простору різноманітними деномінаціями, напрямками і толками призвели й до відчутного хаосу в конфесійному сегменті. В силу об'єктивних причин не вдалося відразу виробити надійні механізми протидії напливу деструктивних та псевдодуховних віросповідних течій. З іншого боку, далася взнаки невідповідність між потребами релігійних інституцій та можливостями держави у їх задоволенні. В результаті атмосфера конфліктності визріла ще у перші роки незалежності. Тоді ж актуалізувалися основні лінії міжконфесійного протистояння, які, в подальшому то слабнучи, то посилюючись, продовжують і сьогодні перешкоджати консолідації української нації.

Лібералізм нормативно-правової бази щодо свободи совісті і релігійних організацій. Вітчизняне законодавство у цій сфері за своїм гуманістичним пафосом та наявністю обмежувальних санкцій, мабуть, не має жодного аналогу на європейському континенті. Декларуючи принцип жорсткого відокремлення церкви від держави, воно проголошує автономність обох інституцій, рівність між собою всіх без винятку конфесій, надає їм широкі можливості для реалізації власних інтересів, не закріплює за жодною з них будь-яких привілеїв. Сам по собі даний факт у цілому узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства, однак він не зовсім гармонізується з українською культурно-історичною традицією. Остання формувалась під визначальним впливом, принаймні, двох потужних релігійних потоків — православного і греко-католицького. Але ні Конституція України, ні Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” не відображають їхніх заслуг і внеску у справу визвольної боротьби українського народу, національного державотворення.

Україна обрала не європейський, а американський варіант облаштування конфесійного простору. Це сталося не стільки із-за об'єктивного збігу обставин, скільки внаслідок романтичної ейфорії, яка охопила українське суспільство відразу після розпаду СРСР. США, демонструючи своє прихильне ставлення до нашої держави та підтримуючи реформаторський курс її уряду, одночасно перетворилися для України на взірць свободи і демократії не лише у політичному, а й духовному сенсі. Прагнення американізувати українську дійсність призвело до швидкого наповнення релігійного середовища України неокультами американського походження. Характерна для Заходу ієрархізація конфесійної карти була відкинута українською владою. Натомість, американський досвід критично не переосмислювався, що виявилось суттєвою методологічною помилкою.

На відміну від Європи (суттєвою складовою якої є Україна) США ніколи не стикалися з фактом домінування якоїсь однієї чи кількох релігійних традицій. Процес релігієтворення по той бік океану відбувався на зовсім інших засадах, ніж у Старому

світі. На Північноамериканський континент перебиралися в першу чергу представники конфесій, котрі зазнавали переслідувань і гонінь у Європі. Саме вони брали безпосередню участь у творенні американської нації, яка відтак відразу зароджувалась як нація поліконфесійна. Звідси й визнання рівності всіх віросповідних напрямів не лише перед законом, а й перед історією, та проголошення права на свободу совісті найвищою людською цінністю.

Однак із подібною специфікою в Україні не рахувалися. Не дивно, що пряма екстраполяція американського досвіду на національні терени не дала бажаного ефекту. Наділення релігійних інституцій широкими правами вилилось у підміну принципу свободи свавіллям конфесій, ознаки якого прослідковуються в політизації релігійного середовища, а також його комерціалізації, порушеннях чинного законодавства з боку церков і релігійних організацій, наростанні їхніх претензій до держави, неформальній підтримці тими чи іншими віросповідними напрямами місцевих органів влади за відповідні дивіденди політичного чи матеріального характеру тощо.

Перманентна регіоналізація конфесійного простору. Породжена вона як “цивілізаційним розламом”, який справляв вплив на процес формування української нації, так і політичними реаліями останніх п’яти сторіч. Українські землі тривалий час були роз’єднаними. У різні історичні періоди вони входили до складу тих чи інших державних утворень, що, звичайно, не могло не позначитися на конфесійних уподобаннях місцевого населення.

На Західній Україні панування впродовж кількох століть Польщі та Австро-Угорщини зміцнило позиції греко-католицизму, який посів місце традиційного віросповідання в регіоні. Експансія Росії позначилася нищенням суто Українського православ’я та його заміною російською духовною православною традицією на Лівобережжі. Васальна залежність Кримського ханства від Туреччини обумовила розвиток ісламу на південних теренах України. Наступне включення українських земель в межі СРСР стало справді трагічною сторінкою в історії багатьох конфесій, що зуміли поширитися на території республіки. Зокрема, була ліквідована Українська Греко-католицька церква, депортовані кримські татари — послідовники ісламу. Храми та майно всіх парафіяльних громад УГКЦ передали у власність Російській православній церкві — єдиній формально терпимій комуністичним тоталітарним режимом духовній інстанції, яка активно допомагала радянській владі розправлятися з іновірцями.

Разом з відновленням в останнє десятиріччя ХХ століття незалежності України розпочався й процес релігійного відродження. Поновили свою діяльність як УГКЦ, так і мусульманські осередки, сконцентрувавшись в основному в ареалах давнього функціонування. Разом з тим у спадок від минулого перейшла їхня неприязнь за колишні шельмування до тієї гілки православ’я України, яка продовжує підпорядковуватися Московському Патріархатові. Зі свого боку, небажання УПЦ МП поновити соціальну й історичну справедливість та повернути майно законним власникам тільки нагнітає напругу у православно-греко-католицькі та православно-мусульманські відносини. Протистояння носить чітко окреслені контури регіоналізації.

В АРК (а саме тут зосереджений основний масив послідовників ісламу в Україні) конфронтації між мусульманською меншиною та УПЦ МП досягли апогею. Духовенство Української православної церкви Московського Патріархату всіляко перешкоджає кримським татарам (особливо впродовж останніх років) реалізовувати своє право на свободу релігійної діяльності. Провокації, до яких вдаються православні регіону, загрожують незворотніми негативними наслідками для України. Ідея поновлення кримськотатарської держави під патронатом якоїсь із сусідніх ісламських країн уже звучить серед певних кіл громадськості, а ескалація етноконфесійного конфлікту на всю територію півострова тільки посилює сепаратистські настрої. Не виключається й можливість долучення до ймовірних заворушень тієї ісламської

складової, яка пов'язана з міжнародним тероризмом. Приклад Чечні показує, що радикальні ісламістські угруповання, прикриваючись гаслами підтримки братів по вірі, вміло використовують нестабільні ситуації в регіонах в “ім'я торжества ісламу в усьому світі”.

Православно-греко-католицькі непорозуміння поляризують українське суспільство по лінії “Схід-Захід”. Зближення між УГКЦ та УПЦ МП не спостерігається. Навпаки — очевидною є тенденція до дистанціювання у взаєминах. Три західноукраїнські області — Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська — своєрідний анклав греко-католицизму, де прослідковується відчутний спротив присутності православних об'єднань Московського Патріархату. Невипадково співвідношення осередків УГКЦ і УПЦ МП в регіоні явно не на користь останньої (87 % проти 2 %).

Кардинально протилежною виглядає ситуація в південних, північних, східних і центральних областях України, в яких послідовники греко-католицизму є досить малочисельними. По суті для УПЦ МП Дніпро — той “рубікон”, поза котрим поширення УГКЦ не тільки не бажане, а й сприймається як агресія на споконвічну територію православ'я. Тому-то спроба Української Греко-Католицької Церкви заснувати власний патріархат із патріаршою кафедрою в Києві зустріла різку негативну реакцію з боку Української православної церкви Московського Патріархату. Останню за ініціативою Московської Патріархії підтримали більшість автокефальних православних церков світу. Упереджуючи конфлікт, Ватикан змушений був відмовитися від реорганізації підпорядкованої йому інституції та зосередитися на зміцненні її позицій у західноукраїнському ареалі.

Регіоналізації українського суспільства за конфесійною ознакою по все тій же горизонталі “Захід-Схід” сприяє факт залежності найбільших церков України — УГКЦ та УПЦ МП — від зарубіжних релігійних центрів — відповідно Апостольської Столиці та Московської патріархії (хоча завше треба твердо усвідомлювати різницю між Ватиканом, як міжнародним релігійним центром та державою, яка є повноправним суб'єктом міжнародних відносин, та Московською патріархією, що є суто національною російською релігійною установою, а відтак і захищає виключно інтереси Російської держави).

За таких обставин територія нашої держави перетворюється на арену боротьби за інтереси між третіми сторонами, які, зрозуміло, не переймаються проблемою консолідації українського суспільства, національною безпекою та захистом національних інтересів України. Для них важливо, насамперед, мінімізувати вплив супротивника-конкурента в межах сфери власного домінування. Це ж породжує штучні бар'єри, які десятиліттями і навіть століттями перешкоджають веденню екуменічного діалогу між представниками різних віросповідних напрямів, продукуючи у їхніх взаємовідносинах почуття нетерпимості та ворожості.

Кризовий стан православ'я України. Дедалі очевиднішою виявляється неспроможність трьох православних юрисдикцій — УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ — досягти взаємопримирення і єднання. Якщо ще зовсім недавно розглядалися певні варіанти стосовно їхнього об'єднання, то нині ця ідея по суті себе вичерпала.

Українська православна церква Московського Патріархату, посилаючись на складність процесу здобуття автокефалії в канонічний спосіб, фактично примирилася з наданими їй повноваженнями “широкої автономії”. Оскільки номінування Київського екзархату (церковного округу) в УПЦ було лише ідеологічним тактичним ходом (як і щодо інших республік в СРСР, який розпадався), то такий її стан нічого не додав у здобутті не те що автокефалії, а й навіть і дійсної автономії, що була би визнана іншими церквами. Тим паче, приклад Білоруської церкви, яку знову тепер повернули до статусу Екзархату наочно показує хибність подібної церковної

політики. Відтак в найближчій перспективі священноначаліє УПЦ МП не збирається ставити питання про набуття статусу Помісної церкви даною інституцією. Зі свого боку, ставлення УПЦ МП до інших двох православних юрисдикцій в Україні викристалізувалося в чітку й однозначну позицію. Йдеться про те, що УПЦ КП та УАПЦ, як “розкольницькі структури”, мають покаятися і повернутися в лоно “істинної” церкви. Тільки за таких умов можливий діалог з ними. Ті ж у свою чергу справедливо вказують на те, що історію назад не повернути, СРСР ніколи реанімовано не буде, а тому сучасні геополітичні й національні реалії вимагають постановня Української Помісної православної церкви, що відповідає корінним національним інтересам українського народу.

Поглиблює протиріччя в православ’ї України поява нових ліній протистояння, до речі, першочергово із-за вище означеної юрисдикційної ситуації, що не дозволяє православ’ю країни виступати на міжнародній арені як повноправному суб’єкту міжнародних відносин. Саме тому, коли минулого року Українська православна церква Київського Патріархату прийняла під свою юрисдикцію частину громад УПЦ в Сполучених Штатах, підпорядкованих Константинопольському патріархові, її звинуватили в деструктивній діяльності. Й хоча тоді ж було утворено центр УПЦ КП у США задля координації діяльності тих осередків УПЦ в діаспорі, котрі перейшли під опіку Київського патріархату, не вдалося уникнути суперечок між діаспорною і материковою українськими юрисдикціями православ’я.

В середовищі ж УАПЦ справа дійшла до справжнього розколу. Далеко не останню роль у цьому відіграла амбіційність двох ієрархів — нинішнього Предстоятеля Української автокефальної православної церкви митрополита Мефодія та керуючого патріархією архієпископа Харківського і Полтавського Ігоря. Відверто кажучи, вони не змогли поділити між собою владні повноваження. Непорозуміння між ієрархами УАПЦ ставлять під сумнів збереження цілісності цієї релігійної інституції. Окрім того, чвари, ймовірно, зведуть нанівець реалізацію “Константинопольського проекту” в українському православ’ї, котрим передбачалася злука діаспорної УПЦ під омофором Константинополя з УАПЦ та отримання останньою канонічного статусу в такий спосіб, подібно як це відбулося в Естонії.

З викладеного вище випливає, що тенденції розвитку православного середовища України містять у собі конфліктогенний потенціал, загрожують не лише локальними конфліктами, а й дестабілізацією всього українського суспільства. Зрозуміло й те, що утворення Помісної української православної церкви, яка так необхідна для стабільного розвитку України самотужки, виключно суб’єктами протистояння є неможливим.

Визрівання симптомів клерикалізації суспільства. Західна Європа відноситься до цивілізацій секулярного типу. Переважна більшість європейських країн, визнаючи право громадян на свободу віросповідання, з повагою ставлячись до релігійних об’єднань, водночас прагне обмежити їхню активність певними рамками, тобто визначає для них прийнятні різновиди діяльності. Перебільшення конфесіями власних повноважень неминуче імплікує покарання у порядку, передбаченому відповідною законодавчою нормою. Виключень не існує для жодного суб’єкту соціальної дії. Таким чином, соціум само захищається від притаманного сутнісній природі церкви диктату.

В Україні, яка сповідує цінності світського гуманізму, спостерігається дещо парадоксальна картина. Складається враження, що самочинство релігійних організацій на українських теренах перетворюється в нормальне явище. Протиправні діяння церков стають все масштабнішими, а адекватна реакція з боку держави практично відсутня. Безкарність частини духовенства тільки посилює його агресивність. Особливо “войовничий запал” конфесій проявляється під час вирішення

майнових питань. Як приклад, силові методи інтенсивно апробують для захоплення приміщень Києво-Печерського заповідника ченці Лаври (впродовж 2000-2003 років у такий спосіб ними відібрано 10 корпусів). Незважаючи на відверте порушення закону (в даному випадку УПЦ МП), МВС, Генеральна прокуратура зайняли позицію стороннього спостерігача, волюючи за краще не втручатися в конфлікт. Подібне потурання, звичайно, на руку деяким релігійним об'єднанням. Сприйняття останніми грані між дозволеним і забороненим поступово втрачається.

Аналогічна ситуація має місце і в царині освіти. Попри те, що Конституція України (ст. 35), Закони України “Про освіту” (ст.ст. 5, 7, 8) й “Про свободу совісті та релігійні організації” (ст. ст. 5, 6) закріплюють світський характер навчально-виховного процесу в нашій державі, релігійні згуродження всілякими засобами намагаються ввести викладання основ релігії як у загальноосвітніх, так і вищих навчальних закладах. У державних школах окремих регіонів діти вже давно вивчають такі предмети, як “Закон Божий” чи “Християнська етика”. Причому подекуди — в обов'язковому порядку. Виходить, якщо Закон і писаний, то принаймні не для суб'єктів релігійного середовища.

Не викликає сумніву вплив церков і релігійних організацій на український парламент. Ось уже три роки народні депутати України не можуть ухвалити нове законодавство щодо свободи совісті і релігійних організацій. А не можуть тому, що винесені на розгляд Верховної Ради України законопроекти не вдовольняли амбіцій певних релігійних структур і прихильних до них парламентаріїв.

Отже, посилення тиску з боку конфесій на всі сфери суспільного життя — загроза розбудові правової держави і громадянського суспільства в Україні.

Сучасна Українська держава, реформуючи політичну систему, впевнено бере курс на розвиток демократії за європейськими стандартами, складовою якої з необхідністю є плюралізм — політичний, ідеологічний, релігійний та етнічний. А тому *цивілізоване розв'язання проблем бачиться виключно в правовому полі, застерігаючи дотримання законних прав усіх суб'єктів правовідносин в етнополітичних і етноконфесійних процесах.*

*М.Бабій**

ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОГО БАГАТОМАНІТТЯ УКРАЇНИ

Означена проблема є вельми актуальною в аспекті осмислення практичного здійснення права на свободу совісті, свободу релігії. Вона значною мірою корелюється із сучасним соціокультурним, політичним, духовно-екзистенціальним розвитком українського суспільства і тими умовами, в яких він відбувається. Найбільш суттєвими з них є транзитивний характер процесу становлення й утвердження принципів демократії, свободи, правового їх оформлення, а також багатоманітність (*плюралізм*) суспільного життя в усіх іпостасях його вияву. До речі, принцип багатоманітності одержав своє юридичне закріплення і в Конституції України (ст. 15). І в цьому є своя закономірність, своя логіка. На думку відомих соціологів П.Бергера і Т. Лукмана, “плюралістична ситуація приходить разом з умовами швидкої соціальної зміни і сам плюралізм є фактором прискорення саме тому, що сприяє підриву традиційних визначень реальності, що чинить опір

* Старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, к.філос.н.